

УДК: 303.094

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПРИКОРДОННЯ

Максимович Ольга Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, директор Навчально-наукового центру соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті здійснюється аналіз концептуалізації прикордоння крізь призму ключових підходів міждисциплінарного конструювання відповідного поняття в умовах соціокультурних реалій сьогодення. Основні твердження статті розкривають феномен прикордоння в часовому, геополітичному та геокультурному вимірах. Наголошується, що в обставинах посттериторіального світу відбувається глибинна трансформація смислу поняття кордону, який все важче піддається територіальним визначенням, стає все менш фізично видимим та водночас більш складним і прозорим. Робиться висновок, що перетинання в межах одного соціального простору різних соціальних контекстів, трансформація функціонального навантаження концепту прикордоння зумовлюють необхідність звернення саме до соціокультурного підходу до аналізу відповідного феномену.

Ключові слова: кордон, прикордоння, соціокультурний аналіз, міжкультурна комунікація.

В статье проводится анализ концептуализации приграничья сквозь призму ключевых подходов междисциплинарного конструирования соответствующего понятия в условиях социокультурных реалий. Основные утверждения статьи раскрывают феномен приграничья во временном, геополитическом и геокультурном измерениях. Отмечается, что в обстоятельствах посттерриториального мира происходит глубинная трансформация смысла понятия границы, который все труднее поддается территориальным определениям, становится все менее физически видимым и одновременно более сложным и прозрачным. Делается вывод, что пересечение в пределах одного социального пространства различных социальных контекстов, трансформация функциональной нагрузки концепта приграничья обуславливают необходимость обращения именно к социокультурному подходу к анализу соответствующего феномена.

Ключевые слова: граница, приграничья, социокультурный анализ, межкультурная коммуникация

The article writer undertakes to analyze the borderland conceptualization through the lens of key approaches to the cross-disciplinary formation of the corresponding concept within the today's socio-cultural realities. The main statements of the article reveal the borderland phenomenon in the time-like, the geopolitical and geo-cultural dimensions. It is noted that in the context of the post-territorial world we can observe a deep transformation in relation to the meaning of border concept, which is rather difficult covered by the territorial definition, becomes less physically visible and more complex and transparent at the same time. The author has come to conclusion that the intersection of the different social contexts within the same social space as well as transformation of the functional yield of the borderland concept generates a need for appeal to the socio-cultural approach in analyzing the relevant phenomenon.

Keywords: border, borderland, socio-cultural analysis, intercultural communication.

Актуалізація наукового вивчення проблематики прикордоння відбулася наприкінці ХХ століття внаслідок докорінних змін у геополітичній структурі Європи та СРСР. Євроінтеграційні процеси, з одного боку, та реалії розпаду СРСР – з іншого, призвели до появи нових самостійних держав, формування нового прикордонного регіону, у зв'язку з чим проблема наукового осмислення та концептуалізації понять кордону і прикордоння набула особливого значення. Актуальність проблематики наукового вивчення прикордоння зумовлена низкою чинників. З гносеологічної точки зору, помітна потреба в теоретичному переосмисленні поняття з урахуванням реалій глобалізації, примноження інформаційного потенціалу суспільств, що зумовило деструкцію епістемологічного потенціалу терміну, кризи його усталеного трактування і, як наслідок, теоретико-методологічну дизфункцію при спробі застосування в реаліях сьогодення. З погляду онтологічного, особливої актуальності набувають вивчення та практична імплементація таких стратегій і тактик розвитку прикордонних територій, які сприятимуть їхній максимальній рівновазі, попереджаючи потенційні конфліктні ситуації.

Можна з певністю стверджувати, що донедавна концепт прикордоння володів статусом доволі добре поясненого поняття, конотація якого в науковій літературі суспільствознавчого змісту була цілком зрозумілою і належним чином аргументованою (йдеться про епістемологічний статус терміну в умовах індустріальних суспільств та національних держав, скажімо, в розумінні Е. Смітта, Е. Гелнера чи Г. Кона).

Однак в реаліях сьогодення територіальна незалежність нації-держави, окреслена кордонами, завдяки глобалізації трансформується в «гнучку форму прагматизму» [14, с. 117], а поняття «кордону як інструменту, за допомогою якого держава захищає власні національні інтереси, а отже, і національну ідентичність» [14, с. 117], все помітніше втрачає як гносеологічну, так і онтологічну актуальність і, як наслідок, теоретико-методологічну легітимність. «Кордони в сучасному світі перестали розглядатися як бар'єри, що перетворило прикордоння в контактні зони, де активно відбувається взаємодія культур і народження соціокультурних інновацій» [2, с. 70]. Глобальна природа сучасних соціально-економічних процесів сприяє тому, що характеристики кордону все менше і менше детермінуються територією його локалізації [14, с. 115]. З огляду на це, сучасний стан розвитку суспільств у перспективі глобальної бачення доречно вважати посттериторіальним (Post-territorial World) [21]. Вивчаючи еволюцію територіальної організації суспільств як доволі розгалуженої світової практики останніх п'яти століть, Ч.Майєр звертає увагу на специфіку ідей та технологій, котрі зумовили територіальне структурування між суспільствами та всередині них. Водночас він наголошує, що, починаючи з другої половини ХІХ століття, територіальна експансія позиціонувалася як показник влади та достатку (достатньо переконливо засвідчений у колоніальній практиці окремих держав), однак тенденції глобалізації зумовили руйнування кордону в традиційному розумінні поняття, а концепт панування (зокрема і політичного) потребує ґрунтовної валідації відносно поточних реалій сьогодення. Саме тому тема нашого дослідження – «Міжкультурна комунікація як чинник формування ціннісних орієнтацій та соціально-статусних домагань молоді пограниччя Східної та Центральної Європи».

Дослідження прикордоння як фізичної території, регіону (Border studies) перш за все артикулюють адміністративно-політичну складову поняття, акцентуючи конфлікт інтересів суб'єктів політико-правового господарювання на конкретній території чи специфічні проблеми, зумовлені сусідством, як от міграційні труднощі чи екологічні проблеми, спричинені спільною господарсько-економічною діяльністю, наприклад відносно водних ресурсів. Саме в такому трактуванні знаходимо чимало публікацій, зокрема на сторінках «Журналу прикордонних досліджень» (Journal of Borderlands Studies) – офіційного видання Асоціації прикордонних досліджень (Association for Borderlands Studies (ABS)) (див напр.: [20, 22, 27 та ін.]).

З огляду на зазначене вище, обравши прикордоння об'єктом нашого дослідження, ми виходили найперше з того, що глибинна трансформація функціонального навантаження кордону, перетинання в межах одного соціального простору різних соціальних контекстів, культурна дифузія та взаємопроникнення потребують наукового переосмислення донедавна усталеного трактування поняття [13].

Досліджуючи науковий дискурс прикордоння, ми дійшли висновку, що концептуалізація поняття кордону відбувається в рамках трьох основних підходів: по-перше, кордон розглядається як головний інструмент певного політичного порядку; по-друге, як штучна перешкода на шляху до миру і солідарності; по-третє, як феномен, який все важче піддається територіальним визначенням, стаючи все менш фізично видимим, проте більш складним і прозорим [14, с. 117].

У межах першого підходу доречно пригадати антропогеографічні студії німецького географа Ф. Ратцеля; вчення про кордон і прикордоння американського історика Ф. Тьорнера [26], дослідження А. Тойнбі, чи до-прикладу, працю іншого американського історика У. Макнейла [23], присвячену проблематиці прикордоння між Османською імперією та європейськими націями і народами в проміжку ХV – ХVІІІ століть.

Прикладом трактування кордону в сенсі перешкоди солідарності є дослідження радянського етнографа П. Кушніра [6], чи от праця норвежського антрополога Ф. Барта [17]. В подібних дослідженнях у фокусі аналізу знаходяться етнічні та національні групи, фізична локальність яких часто не узгоджується із адміністративними кордонами між окремими суб'єктами геополітичного процесу. Проте останнім часом, зважаючи на розмивання самого поняття «етнічна/національна» ідентичність, студії даного напрямку набувають особливої оригінальності та колориту, з одного боку, та академічної актуальності – з іншого.

Проблемам трансформації поняття кордону в напрямі від фізичної локалізації до ціннісно-сислової демаркації присвячена чи не найбільша кількість новітніх досліджень даної теми (наприклад, праці І. Валлерстайна [2], Ч. Майєра [21], А. Мюллера [24], Н. Ньюола [25], К. Хаусхофера [15] та інших), що засвідчує гносеологічний потенціал даного підходу. «Кордон – це не лише територіальне поняття, це наповнений різноманіттям соціальний простір, принциповими параметрами якого є цілісність та соціальна взаємодія», - зазначає К. Хаусхофер [15, с. 247], додаючи, що «... всюди, де хотілося б ретельно провести кордон, ми бачимо не лінії, а тільки зони, пояс самостійного життя, переповнений боротьбою» [15, с. 245].

З-поміж українських дослідників аналіз понять кордону та прикордоння в заданому методологічному ракурсі зустрічаємо в роботах В. Арбеніної [1], С. Бабенко [18], І. Кононова [3,4], О. Куценко [9], О. Мусієздова [8], Л. Сокурянської [12], О. Філіппової [14], С.Хобти [16], С. Щудло [3] та інших. У працях цих та деяких інших науковців, аналізується в тому числі, трансформація смислу поняття кордону в напрямі від фізичної артикуляції поняття до його аксіологічної демаркації. Саме такий підхід становить теоретико-методологічну основу і нашого дослідження.

Метою даної публікації є аналіз концептуалізації прикордоння в умовах соціокультурних реалій сьогодення.

Досягнення зазначеної мети передбачає наукове осмислення дискурсивного конструювання не лише геополітичного, але й культурного простору нової ідентичності, яке, на наш погляд, можливе крізь призму міжкультурної комунікації в сенсі ключового чинника формування ціннісних орієнтацій та соціально-статусних очікувань мешканців прикордоння. Науковий аналіз феномену прикордоння, його належне теоретичне тлумачення в обставинах посттериторіального світу, заснований саме на соціокультурному підході, являє собою гносеологічно перспективну стратегію, адже в обставинах сучасних соціальних реалій аксіологічний вимір залишається чи не єдиною надійною теоретичною основою для подальших емпіричних замірів.

Реалізуючи зазначену мету, ми звернулися до низки досліджень, в котрих, на наш погляд, містяться цікаві ідеї щодо прикордоння. Зокрема, вивчаючи ситуацію, що склалася на теренах ЄС, де функції кордону стають все менш зрозумілими, а в окремих випадках фізичні кордони зникли, хоча держави-території продовжують функціонувати, колектив авторів (Дж. ДеБарделебен, Н. Ньюол та ін.) пропонує розширити семантичні рамки поняття кордону, запроваджуючи до наукового вжитку поняття «жорсткого» і «м'якого» кордону [25]. На думку дослідників, останній термін може бути застосований до ситуації на кордоні між ЄС, з одного боку, та Молдовою і Україною, з іншого [19, с. 6], адже в державах, які входять до складу ЄС, адміністративні кордони співпадають радше не з національними конгломератами, а з політичними поділами та завданнями, при цьому кордони однієї і тієї ж країни можуть бути водночас і «жорсткими», і «м'якими»; відкритими для однієї сусідньої країни і закритими для іншої. У схожому ракурсі аналізує проблему і німецький дослідник, провідний науковий співробітник Федерального відомства з питань міграції та біженців (Federal Office for Migration and Refugees (BAMF), Germany) А. Мюллер. Досліджуючи структурні конфлікти та протиріччя, зумовлені відміною прикордонного контролю між країнами-членами ЄС, науковець звертає особливу увагу на інституційну трансформацію його зовнішнього кордону із чітко фіксованих кордонів між окремими країнами у рухливі прикордонні зони (moving border zones) [24, с. 35-50]. Саме тому, враховуючи зазначене вище, О. Філіппова пропонує розрізнити два семантичні ракурси поняття: 1) етнокультурне різноманіття регіону («прикордоння внутрішнє»); 2) державницький вимір поняття («прикордоння зовнішнє») [14, с. 117], наголошуючи, що фізичні рубежі внутрішнього і зовнішнього прикордоння далеко не завжди співпадають із ментальною мапою регіону у свідомості його мешканців.

Аналізуючи процес формування прикордоння, російський дослідник І. Мітін пропонує розмежовувати семантику терміну за стратифікаційним вектором спрямованості соціальних змін. В якості прикладу автор наводить випадок нового прикордоння, яке виникло після розпаду СРСР на території Челябінської області Російської Федерації – одного з трьох регіонів, який в результаті розпаду СРСР став прикордонним. Зараз державним кордоном між Росією та Казахстаном є південно-східна частина Челябінської області. Посуті він розриває традиційні, історично усталені господарсько-економічні зв'язки регіону в галузі металургійної промисловості. «Насправді, – пише І. Мітін, – ми звикли сприймати Урал як старопромисловий район Росії; староосвоєний і глибинний. Сюди, в глибокий тил евакуювали в роки Великої вітчизняної війни. ... «Там на Уралі» – вже далеко. Там знаходиться відома межа близького і початок далекого простору. Причому ця межа актуальна для обох сторін – «за Уралом» – кажуть про європейців сибіряки. Мабуть, тільки ця межа між Європою і Азією виправдовує коріння уральського прикордоння. Як би там не було, ця межа завжди маркувалася на ментальній карті як внутрішня. Зараз же нове прикордоння Уралу – зовнішнє, пов'язане з виходом до державного кордону» [7]. Аналізуючи процес конструювання прикордоння в колективній свідомості мешканців зазначеного регіону, дослідник додає: «Будучи сконструйованим «зверху» (при розпаді СРСР), прикордоння, наприклад в Челябінській області, так і не було репрезентованим у свідомості його мешканців, так і не стало «прикордонням-ідеєю» на ментальній мапі регіону, не було осмисленим і належним чином витлумаченим, іншими словами, все і надалі здавалося чужим, абсурдним, тимчасовим і недоцільним ... Це стосується далеко не лише Челябінської області. На наш погляд, це типова риса цілого величезного району, не суцільного, уривчастого і фрагментарного, неоднорідного і такого складного, а проте – об'єднаного однією ідеєю, – це нове російське прикордоння, ті суб'єкти Російської Федерації, які раптом несподівано стали прикордонними в 1991 році... Раптом, традиційно серединні, спокійні і патріархальні області різко стали прикордонними, отже – за логікою просторів масової свідомості, напруженими, підозрілими, неоднозначними» [7].

Варто додати, що доволі схожа ситуація спостерігалася донедавна на території Луганської та Донецької областей України а також в АР Крим. Тільки зараз ми спостерігаємо фактичний розпад СРСР на рівні ментального сприйняття, прикордоння із ціннісно-сміслового, латентного доволі несподівано трансформувалося у зону відкритого конфлікту, спрямованого на здобуття інституційного закріплення іншості частини мешканців окремих адміністративних одиниць країни.

Українські дослідники В. Кравченко, О. Мусієздов, О. Філіппова у випадку Східної та Центральної Європи, а також пострадянських суспільств пропонують досліджувати феномен прикордоння у трьох вимірах: часовому; геополітичному та геокультурному [8, с. 133]. З огляду на це, в сучасному трактуванні концепту прикордоння певного геополітичного регіону йдеться про варіативність та синхронне «перетинання, накладання різного роду кордонів» [8, с. 134], множини соціальних і культурних рубежів. Таким чином, по-новому актуалізується проблема сприйняття прикордоння, адже мова йтиме не лише про

фізичну територію його локалізації, але найперше – про процес аперцепції, ототожнення, самовіднесення до певного ціннісного-смыслового порядку і, як наслідок, того чи іншого регіону.

У контексті дослідження прикордоння важливого значення набуває і така проблема, як «центр-периферійне» бачення соціального порядку, оскільки прикордоння радше конотує з «периферійністю», а іноді і провінційністю [8, с. 134], а проблематика критеріїв окреслення прикордоння становить дослідницьке завдання для окремого дослідження. З тієї чи іншої точки зору, будь-які країни чи території можна потенційно трактувати як прикордоння. Суть питання радше полягає в тому, за якими критеріями певні геополітичні суб'єкти отримують доступ до набору переваг, який дозволяє їм зайняти центральне становище, а, відповідно, всі інші становлять прикордоння чи периферію за мірою зменшення доступу до даних переваг. Атрибутивною рисою прикордоння, скажімо, за І. Мітніним, є іманентне відчуття небезпеки, соціальної невпевненості в майбутньому, а прикордоння як ідею формують набори смислів, які роблять його достатньо виразним, а отже - впізнаваним для свідомості мешканців регіону («Прикордоння як впізнавана ідея») [7].

Концепт прикордоння відіграє особливо вагомую роль у конструюванні дефінітивного поля громадянської ідентичності нашої країни в цілому і молоді як соціально-демографічної групи, зокрема [11]. Вивчаючи міжкультурну комунікацію сучасної молоді, її повсякденні практики та ціннісні преференції, ми дійшли висновку, що завдяки соціальним мережам локальність молодіжної спільноти вийшла далеко поза межі фізичних кордонів України. Досліджуючи зміст і форму комунікативних практик сучасних молодіжних спільнот, ми переконалися, що застосування саме соціокультурного аналізу як підкреслювалось вище, є найбільш доцільною та гносеологічно перспективною дослідницькою стратегією в рамках зазначеного предметного поля, адже завдяки соціальним мережам та Інтернет ці практики набувають кроскультурний і пост територіальний характер. «Прикордоння всередині нас», як цілком слушно зазначив польський дослідник А. Цембик, виступаючи на конференції «На прикордонні культур і народів: культура, мистецтво, освіта» (м. Сянок, Польща, жовтень 2015р.) (цит. за: [12, с. 257]). На нашу думку, вихід за межі територіального трактування концепту прикордоння в рамках соціокультурного підходу відкриває гносеологічно перспективні та прагматично доцільні можливості для подальшого вивчення даного феномену, однак ставить серйозні запитання на етапі переходу від теоретичного рівня аналізу до емпіричної верифікації.

Культурна дифузія, взаємопроникнення та накладання площин різних соціальних контекстів, фактичне ігнорування спільнотами чинника території як лімітуючого фактору спектру їхніх соціальних дій зумовлює необхідність переосмислення концепту прикордоння в напрямі від суто територіального ототожнення до культурного. За цих умов особливої вагомості набувають положення символічного інтеракціоналізму та феноменологічної традиції як теоретико-методологічного підґрунтя соціологічного аналізу феномену прикордоння, що актуалізує звернення до якісної стратегії дослідження [10]. Соціологія як наука постала перед проблемою не лише теоретичного пояснення такого соціального феномену як прикордоння, але й розробки відповідного дослідницького підходу, системи індикаторів та інструментарію, які б дозволяли верифікувати сформульовані на рівні теоретичного аналізу твердження. В цьому сенсі кількісна стратегія дослідження суттєво обмежена, наприклад, організаційними труднощами побудови і втілення вибірок подібних досліджень. У даному контексті більш продуманою видається саме якісна стратегія, яка, на нашу думку, дозволить виявити глибинні, внутрішньо особистісні чинники сприйняття прикордоння на індивідуальному рівні, що у свою чергу, забезпечить всебічний аналіз цього феномену.

Отож, підсумовуючи виклад теоретико-методологічних особливостей наукового, зокрема соціологічного, аналізу прикордоння, акцентуємо такі ключові тези:

по-перше, в умовах процесів глобалізації та пришвидшеного нарощування інформаційного потенціалу суспільств, геополітичної трансформації у напрямі «посттериторіального світу» поняття кордону і прикордоння потребують наукового переосмислення, уточнення та теоретико-методологічної валідації;

по-друге, в ситуації глибинної трансформації понять кордону і прикордоння гносеологічно перспективним є підхід, в рамках якого ці концепти трактуються з погляду ціннісно-смыслової демаркації соціального простору, адже територіальний принцип (прийнятний радше для індустріальних суспільств із класовою соціальною структурою) в умовах сьогодення все стрімкіше втрачає свою теоретико-методологічну вагомість;

по-третє, особливості предметного поля обраної нами проблеми зумовлюють необхідність звернення саме до соціокультурного підходу;

по-четверте, трансформація функціонального навантаження концепту прикордоння, перетинання в межах одного соціального простору різних соціальних контекстів, культурна дифузія та взаємопроникнення зумовлюють необхідність застосування якісної стратегії дослідження обраної нами проблеми на емпіричному рівні її вивчення.

Безумовно, дана розвідка не являє собою завершений виклад окресленої в публікації проблеми. Поза увагою нашого аналізу залишилися низка таких важливих питань, як визначення атрибутивних параметрів прикордоння в умовах «посттериторіального світу», особливості сприйняття феномену

прикордоння на індивідуальному та колективному рівні, проблеми емпіричної верифікації даного теоретичного концепту тощо. Аналіз цих та багатьох інших питань, пов'язаних з феноменом прикордоння, буде становити предмет наших подальших студій і майбутніх публікацій з обраної проблеми.

Література:

1. Арбеніна В. Етносоціологія: навчальний посібник: вид. друге, доп. і перероб. / В. Арбеніна. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. – 316 с.
2. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: соціологія ХХІ века / І. Валлерстайн; [пер. с англ., под ред. В. І. Іноземцева]. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
3. Кононов І. Донбас і Галичина в регіональній системі України / І. Кононов, С. Хобта, С. Щудло // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–99.
4. Кононов І. Ф. Методологічні передумови аналізу просторових аспектів суспільної життя / І. Ф. Кононов // Сознание и социальная реальность: моногр.; [науч. ред. И.Ф. Кононов]. – Луганск: Альма-матер, 2004. – С. 273–326.
5. Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX–XX вв. / В. М. Кочан // Вестник СевГУ. Философия: сб. науч. тр. – 2008. – Вып. 86. – С. 70–73.
6. Кушнір П. І. Етнічна територія і етнографічні межі / П. І. Кушнір // Труды Института этнографии АН СССР. — М., 1951. — С. 3 – 128.
7. Митин І. Нове пограниччє. Нові рубежі «старих» регіонів Росії / І. Митин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.russ.ru/culture/20050519_mit-pr.html
8. Мусієздов А. А. Восприятие Пограничья в массовом сознании / В. В. Кравченко, А. А. Мусієздов, О. А. Філіпова // Представления о Пограничье и практики их использования. – Вильнюс: ЕГУ, 2012. – С. 133 - 172.
9. Посткомуністическіє трансформації: вектори, напрямки, зміст; [ред. Куценко О]. – Х.: Изд. центр Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
10. Сокур'янська Л. Якісна методологія в контексті розвитку соціологічної теорії / Л. Сокур'янська // Проблеми розвитку соціологічної теорії: наукові доповіді і повідомлення I Всеукраїнської соціологічної конференції; [за ред. М. О. Шульги та ін.]. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2001. – С. 48–52.
11. Сокур'янська Л. Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу / Л. Г. Сокур'янська. – Харків: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 576 с.
12. Сокур'янська Л. Г. Ціннісні орієнтації підліткової молоді прикордоння Центральної та Східної Європи (за результатами міжнародного дослідження) / Л. Г. Сокур'янська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Випуск 21. – Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2015. - С. 251 – 259.
13. Філатов А. Ідея Пограничья как политика идентичности / А. Філатов // Політична сфера. – 2008. - № 10. – С. 39–47.
14. Філіпова О. А. Концепт Пограничья в контексті політики ідентичності / В. В. Кравченко, А. А. Мусієздов, О. А. Філіпова // Представления о Пограничье и практики их использования. – Вильнюс: ЕГУ, 2012. – С. 95 – 133.
15. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // Классика геополитики, XX век; [сб. сост. К. Королев]. – М.: ООО Издательство АСТ, 2003. – С. 227–598.
16. Хобта С. В. Українсько-російська межа: демаркація і перспективи її сприйняття населенням приграничних територій / С. В. Хобта // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка №12 (199), том 2, Ч. І. – Луганськ, 2010. – С. 125 – 137.
17. Етнічні групи і соціальні межі: соціальна організація культурних різниць; [под ред. Ф. Барта]. — М.: Новое изд-во, 2006. – 187 с.
18. Babenko S. Social Mechanism of Post-Soviet Transformation: Agency-Structural Perspective / S. Babenko // Changing Diversity: Vectors, Dimensions and Content of Post-Communist Transformation; [Editors: O. D. Kutsenko, S.S. Babenko]. – Kharkiv, 2004. – P. 218 – 239.
19. DeBardeleben J. Introduction // Soft or Hard Borders? Managing the Divide in an Enlarged Europe / J. DeBardeleben; [ed. J. DeBardeleben]. – Ashgate, 2005. – P. 1 – 23.
20. Du Bry T. Agribusiness and Informality in Border Regions in Europe and North America: Avenues of Integration or Roads to Exploitation? / T. Du Bry // Journal of Borderlands Studies. – Association for Borderlands Studies. – [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08865655.2016.1165132>
21. Maier Charles S. Once Within Borders Territories of Power, Wealth, and Belonging since 1500 / Charles S. Maier. – Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016. – 416 p.
22. McGuckin T. The economic consequences of an international watermarket in the Paso del Norte region / T. McGuckin, M. González // Journal of Borderlands Studies. – Association for Borderlands Studies. - [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08865655.2005.9695634>
23. McNeill William H. Europe's Steppe Frontier, 1500-1800 / William H. McNeill. – University of Chicago Press, 2011. – 256 p.
24. Müller A. Governing Mobility Beyond the State: Centre, Periphery and the EU's External Borders / A. Müller. – London, UK: Palgrave Macmillan, 2014. – 233 p. – (Series: Palgrave Studies in European Political Sociology).
25. Neuwahl N. What borders for what Europe // Soft or Hard Borders? Managing the Divide in an Enlarged Europe / N. Neuwahl; [ed. J. DeBardeleben]. – Ashgate, 2005. – P. 23 – 45.
26. The Significance of the Frontier in American History (By Frederick J. Turner, 1894) // American Historical Association. - [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history>
27. Wiering M. Limits and Borders: Stages of Transboundary Water Management / M. Wiering, J. Verwijmeren // Journal of Borderlands Studies. - Association for Borderlands Studies. - [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08865655.2012.750949>